

зумовлюють єдність навчально-виховного процесу, розвиток нового педагогічного мислення.

Отже, епістемологічна парадигма включає пошук Істини, тобто ціннісної основи для самовизначення, що не піддається експериментальній перевірці. Важливість епістемологічної парадигми полягає в тому, що вона є ефективним засобом і метою досягнення педагогічного минулого та сьогодення, а також визначенням, моделюванням її перспективних форм, а тому має право на життя у сучасній освітній ситуації.

Систематизація педагогічних поглядів на проблему розвитку гуманістичної спрямованості в епоху віхових культур і Середньовіччя свідчить, що основною категорією є духовність, висхідними принципами – ціннісні орієнтації (принцип суб'єкта – відношення особистості до власного існування); принцип суб'єкт-суб'єкта – відношення особистості до оточуючих); принцип цінності – релігійне відношення особистості до Бога), які реалізуються у діяльності (у постійній інтерпретації). Це спонукає особистість стати на шлях пізнання і зумовлює її перетворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О. Є. Дослідження проблеми обдарованості з позицій синергетичного підходу [Електронний ресурс] / О. Є. Антонова // Парадигма творення в сучасній науці: Міжнар. конф. – Режим доступу: [http://www.creation.m.ua/?Tezy_dopovidej/Antonova O. E.](http://www.creation.m.ua/?Tezy_dopovidej/Antonova_O_E)
2. Бех І. Д. Законопротіп сучасного виховного процесу [Електронний ресурс] / І. Д. Бех / – Режим доступу: www.knukim.edu.ua/articles_beh.htm
3. Валиулина І. С. Взаимосвязь рефлексивных аспектов самосознания с креативными проявлениями личности [Електронний ресурс] / І. С. Валиулина, Н. В. Дмитриева, Н. В. Шелепанова // Сибирская психология сегодня: сб. науч. тр. – Кемерово, 2003. – Вып. 2. – 410 с. – Режим доступу: <http://hpsy.ru/>
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Кремень В. Філософія людиноцентризму у контексті проблем освіти [Електронний ресурс] / В. Кремень – Режим доступу: <http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2006/txt/06kvkpo.php> - 44k
6. Кондрацька Л. А. Художня епістемологія культури у вимірі педагогіки / Л. А. Кондрацька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 408 с.
7. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка [Електронний ресурс]: навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – 4-е вид., доп. – К., 2003 р. – 615 с. – Режим доступу: <http://www.readbookz.com/book/172/5402.html>
8. Семи волос П. Про синергетику, біфуркацію й ахлаксферу [Електронний ресурс] / П. Семиволос. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3100/32755/>
9. Чепіль М. М. Теоретичні засади підготовки майбутніх вчителів до виховної роботи з учнями / М. М. Чепіль // Людинознавчі студії: Сер.: Педагогіка. – Дрогобич, 2008. – Вип. 17. – С 4-14.
10. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації [Електронний ресурс] / Ю. Ж. Шайгородський; Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=255>
11. Шульга Е. Н. Является ли эволюционная эпистемология новой научной парадигмой? [Електронний ресурс] / Е. Н. Шульга – Режим доступу: http://www.elib.org.ua/philosophy/ua_readme.php?subaction=showfull&id=16608729.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории: [пер. с нем] / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

УДК 796.011.3 (477.8) «20»

Р. В. ГАХ

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ГІМНАЗІЙНОЇ МОЛОДІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

Аналізується фізичне виховання в гімназії на західноукраїнських землях першої третини ХХ ст., де важливим завданням було виховання здорової, фізично розвинутої молоді. Визначаються головні форми та засоби фізичного виховання гімназистів. Розглядаються навчальні програми з фізичного виховання. Висвітлюється діяльність спортивних гуртків і секцій, які сприяли фізичному вихованню учнів гімназій.

Ключові слова: гімназія, фізичне виховання, молодь, руханка.

**ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ГИМНАЗИЙНОЙ МОЛОДЕЖИ НА
ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ (ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XX ВЕКА).**

Анализируется физическое воспитание в гимназиях на западноукраинских землях первой трети XX века, где важной задачей было воспитание здоровой, физически развитой молодежи. Определяются главные формы и средства физического воспитания гимназистов. Рассматриваются учебные программы по физическому воспитанию. Освещается деятельность спортивных кружков и секций, которые способствовали физическому воспитанию гимназистов.

Ключевые слова: гимназия, физическое воспитание, молодежь, руханка.

R. V. HAKH

**PHYSICAL EDUCATION GYMNAZIYNOY YOUTH ON THE WEST LANDS (THE
FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY).**

Analyzed physical education in high schools on the West lands the first third of the twentieth century, where the important task was the education of healthy physical development of youth. Identifies the main forms and means of physical education students. We consider the curriculum for physical education. Outlines the activity of sports clubs and секції that contributed to physical education students.

Keywords: gymnasium, physical education, youth, ruhanka.

На початку XX ст. на західноукраїнських землях існувала розгалужена система освіти, ядро якої становили гімназії. Їх налічувалось майже 60. У цей період тривав процес формування та вдосконалення змісту гімназійної освіти, який відзначився розширенням національної складової. Одним із важливих завдань педагогічної науки і практики був пошук найбільш ефективних засобів і організаційних форм фізичного виховання, які би сприяли загальному розвитку молоді. Ця проблема стала предметом гострих дискусій на конференціях та педагогічних радах гімназій, в результаті чого в практику цих навчальних закладів почали вводити заняття фізичними вправами. Основною формою фізичного виховання гімназійної молоді була руханка, якій з року в рік приділялось все більше уваги [1, с. 95; 5, арк. 1–2; 6, арк. 8–18; 7, арк. 9–12].

За час незалежності України спостерігається різке підвищення інтересу до історико-педагогічних проблем, серед них до фізичного виховання на західноукраїнських землях в кінці XIX – першої третини XX ст., де в той час формувалися засади української освітньої системи. Близьким до нашого дослідження є наукові праці Б. Трофим'яка [18], Є. Приступи [16], А. Цюся [19], О. Ващеби [3], Я. Боднара [2], О. Винничука [4]. Науковці висвітлюють питання зародження, становлення і розвитку національної системи фізичного виховання, розкривають особливості спортивно-масового руху, досліджують питання діяльності руханкових товариств. Проте пошук, аналіз та висвітлення нових архівних і літературно-наукових фактів з досліджуваної нами проблеми не втрачає своєї актуальності й сьогодні.

Метою статті є вивчення та аналіз фізичного виховання гімназійної молоді на західноукраїнських землях в першій третині XX ст.

Потреба об'єктивного наукового трактування історико-педагогічних фактів та явищ минулого спонукала автора до аналізу значної кількості різноманітних джерел. Це передусім матеріали Державного архіву Тернопільської області; наукова література Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Львівського державного університету фізичної культури, Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки.

У роботі над фізичним вихованням гімназійної молоді головну роль відігравали дирекції та педагогічні ради гімназій. Вони намагались створити в навчальному закладі позитивну атмосферу для виховання, даючи можливість молодим людям самостійно працювати над своїм

фізичним вдосконаленням, незалежно від їх соціального статусу [8, арк. 5–10]. Навчальна діяльність гімназій строго регламентувалася міністерськими розпорядженнями, планами, програмами. Вони були обов'язковими для всіх державних гімназій, а також приватних, які домагалися права прилюдності.

Лише у воєнний період діючі гімназії працювали за так званим «комбінованим планом». Він передбачав вивчення учнями дворічної гімназійної програми протягом одного року. Така система організації навчання разом з «воєнними» матурами, діяльністю «етапних» гімназій та еміграційних гімназійних курсів збагатили теорію і практику розвитку української середньої школи в екстремальних умовах. Ці ж умови призвели до зміцнення акцентів у змісті гімназійної освіти на військово-патріотичне виховання молоді. Це проявилось в тому, що в діючих гімназіях було введено такий надобов'язковий предмет, як «військова наука стрільня», у гімнастиці більше уваги відводилося стройовій підготовці тощо. Навчальний рік складався з двох семестрів, так званих речинців: осіннього (з вересня до січня) та весняного (з лютого до червня), між якими були 3–4 дні відпочинку [15, с. 19–25].

Для зміцнення здоров'я, загартування та тіловиховання учнів в гімназіях викладалася руханка (гімнастика) [15, с. 24]. В 1910 р. вона вже була обов'язковою дисципліною [1, с. 95]. В одних гімназіях вона проводилась двічі в тиждень, інших – один раз. У школах, де були два вчителі руханки, заняття проводились окремо з хлопцями і дівчатами. Для останніх підбиралися вправи легші, більше уваги приділялося танцям і хороводам. В зимову пору учениці мали до використання кілька пар ковзанів. Крім ковзанів, каталися на санках та лижах, але меншою мірою через брак інвентаря. Часто грали в ігри «Два вогні», «Подай далі» та ін. Учениці 3 та 8 класів вміли добре грати у волейбол і баскетбол знаючи технічні і теоретичні складові гри. Також старші дівчата займалися легкою атлетикою на стадіонах і площадках гімназій [8, арк. 5–10].

Заняття з фізичного виховання молодих людей проходило у власних залах, шкільному дворі, повітових стадіонах, на свіжому повітрі, в лісі, на берегах річок. Проте в багатьох гімназіях бракувало власного спортивного залу. Так, дирекції гімназій у Скалаті і Тереховлі на Тернопільщині винаймали зали в гімнастичного товариства «Сокол» [9, арк. 12; 8, арк. 6].

Єдиної навчальної програми з руханки не було. Урок проводився відповідно до міністерських вказівок. В кожній гімназії урок руханки мав свої особливості та відмінності. Наприклад, в Тереховлянській гімназії фізичне виховання складалося з: 1) методичні лекції з тілесного виховання (в залі гімнастики та на свіжому повітрі); 2) ігри та забави; 3) польові навчання; 4) легку атлетику; 5) спорт та екскурсії. В Гусятинській гімназії, заснованій в 1909 р., навчальний план гімнастики складався з: 1) вільних вправ; 2) вправ з палицями; 3) вправ на приладах; 4) забав і рухових ігор. Вправи підбирались відповідно до рівня фізичного розвитку учнів. Крім занять з гімнастики, молодь могла займатися додатково в залі «Сокола» під наглядом начальника товариства. Гімназисти охоче і старанно навчалася гімнастиці. Учні могли бути звільнені від занять з гімнастики на підставі лікарського звільнення або через далеке проживання від гімназії [7, арк. 7–12].

В досліджуваній нами період не було єдиної методики викладання руханки, переважно заняття проводилось за методикою сокільської гімнастики, де значна увага приділялась положенням і рухам, які повинні викликати у виконавців емоційне піднесення, почуття радості, естетичної насолоди. На заняттях з гімнастики в учнів розвивали почуття ритму і такту. На особливу увагу заслуговували вправи на перекладанні, «коні», «стрибки через козла». Заняття з гімнастики були спрямовані на розвиток гнучкості та еластичності, покращення постави молоді [10, арк. 20–23; 17, с. 26]. Урок гімнастики планувався на два семестри. На кожен урок був написаний орієнтовний конспект. Структура конспекту виглядала так: в першому розділі подавались зміст вправ і послідовність їх виконання, у другому наводились прилади і прибори, які використовувались на конкретному уроці. Урок починався, як правило, з шикування, стройових вправ. Після легких розминочних вправ молодь вправлялася на приладах. В кінці заняття могли грати ігри. Також засобами на заняттях були ходьба, біг, стрибки. У деяких гімназіях фізичне виховання проходило під наглядом шкільного лікаря, який входив в склад педагогічної ради школи. Особливу увагу надавали слабшим учням, застосовуючи до них індивідуальний підхід [11, арк. 14–17].

Робота на фізичним вихованні молоді потребувала постійного фінансового забезпечення. Переважно цим займалися батьківський комітет, патронати та опікуни класу. Часто на допомогу школам приходили різні організації. Наприклад, українській гімназії в Тернополі допомагали фабрика «Калина», кооперативна спілка «Маслосоюз», Спілка пасічників і торговий кооператив «Подільський базар» [18, с. 112].

Урок руханки розглядався як початок вирішення завдань фізичного гарту гімназійної молоді. Як свідчить аналіз архівних матеріалів, їхнє поглиблення передбачало заняття протягом усього дня в позакласній та позашкільній діяльності. Для цього в гімназіях створювались спортивні гуртки, секції (плавання, настільного тенісу, шахів, легкої атлетики), організовувались екскурсії, змагання, руханкові виступи [10, арк. 8–10]. В гімназіях перед уроками проводились 10-хвилинні заняття з фізичного виховання, відомі під назвою «гімнастика до занять». Вона проходила в коридорах школи чи залах і покликана була організувати учнів до початку навчального дня, запобігти викривленню постави, загартовувати організм і привчити школярів до систематичних занять руханкою [11, арк. 14–17].

На думку Б. Трофим'яка, переломним у розвитку фізичного виховання в українських гімназіях був 1901 р., «коли на посаду вчителя німецької та класичних мов у Львівську академічну гімназію приходить молодий енергійний Іван Боберський. Склавши державний іспит навчителя руханки, проф. І. Боберський стає піонером гімназійної фізкультури та спорту, їхнім теоретиком, ідеологом та організатором. Він виводить на добру дорогу фізичне виховання не лише у Львові, а й у гімназіях Тернополя, Перемишля, Бережан та інших міст краю, а 1901 р. очолює гурток підготовки вчителів руханки для гімназій Східної Галичини. У 1906 р. він організовує при академічній гімназії «Український спортивний кружок», який стає організаційним, методичним та пропагандистським спортивним центром Галичини. І. Боберський пропагує футбол, читає лекції на спортивну тематику, видає підручники, методичні посібники, правила для різних видів спорту, щомісячний гімнастичний часопис «Вісти з Запорожжя», а потім «Сокільські Вісти». У 1906 р. з'являється перший українською мовою посібник з футболу «Копаний м'яч», яким користуються в Галичині аж до вересня 1939 р. Згодом виходять «Сітківка», «Гаківка», «Впоряд», «Про рух», «Народні вправи». У 1908 р. І. Боберський приїжджає до Тернополя з львівською гімназійною футбольною дружиною, виступає перед учнями з лекцією «Про основи гри в копаного м'яча» та проводить показовий матч з командою української гімназії Тернополя за правилами гри. Адже до цього часу ігри проводилися без форми і правил. Команди гімназії Тернополя не мали власних назв, а виступали під назвами своїх класів: I, II, III, IV. Найсильнішій команді гімназії дано назву «Поділля І». Показова гра з командою львівської гімназії розбудила тернопільську молодь, спричинила до занять іншими видами спорту». Однак футбол домінував: учні старших класів утворили кілька команд, їх у 1910-11 навчальному році налічувалося вже шість. В 1913 р. спортивний гурток гімназії Тернополя нараховував 180 учнів, що займалися футболом та іншими видами спорту. Засноване при гімназії Українське спортивне товариство «Поділля» до Першої світової війни було відоме в краю успішними матчами футбольної дружини з польськими та єврейськими гімназійними командами «Креси», «Леґіон», «Єгуда» [18, с. 109].

Цікавий досвід діяльності гімназій в Чорткові, Тереховлі та Гусятині на Тернопільщині. Їх розташування поблизу сільської місцевості, неподалік природи дозволяло дещо по-іншому підходити до вирішення завдань фізичного виховання. Наприклад, заснована в 1907 р. гімназія в Тереховлі мала облаштований пляж на березі річки Гнізна, що сприяло загартовуванню молоді літом. До цього часу молодь з цього міста й околиць змушена була виїжджати на навчання до Тернополя. У зимову пору учні мали власний каток з роздягальною, яка обігрівалась [8, арк. 40–45]. Ігри та рухові забави відбувалися на свіжому повітрі від половини квітня. У вільні від шкільних занять дні молодь організовувала екскурсії – піші та на велосипедах на невеликі та великі відстані. Часто проводились екскурсії в ліс [10, арк. 20–25]. Вони бували двох типів: 1) географічні або ботанічні; 2) екскурсії для забав та розваг. Переважно такі екскурсії тривали весь день [7, арк. 8–12]. В звіті дирекції Скалатської гімназії вказується, що для учнів 4 класу було організовано пожежні курси. Учні дуже любили грати у футбол. Зимом молодь каталась на ковзанах і лижах, грала хокей. Учні з великим ентузіазмом займалися цими видами фізкультури [9, арк. 5–9].

На початку ХХ ст. в гімназіях був поширений скаутський рух. До цього руху належала не лише шкільна, але й селянська та міщанська молодь. Учням розповідали про засади та основи цього руху, проводились польові навчання [7, арк. 8–12]. У 1910 р. в Тернопільській українській гімназії діяв пластовий гурток, який налічував 120 членів. Ним завідували вчителі Василь Безкоровайний і Володимир Мацуський. Лікар Володимир Вігошинський виступив із кількома лекціями про допомогу в невідкладних випадках [18, с. 110].

В українській гімназії в Кременці діяла спортивно-туристична секція. В зимову пору року гімназисти займалися вивченням лещатарства. На весні секція організувала команду до волейболу та легкої атлетики. Теоретична діяльність спортивно-туристичної секції полягала в написанні рефератів спортивні теми, зокрема такі: 1) «Мета і значення спорту», 2) «У сторіч спорту», 3) «Значення спорту для здоров'я і держави», 4) «Спорт в Греції та Римі», 5) «Справа рекордів» та ін.

При секції були запровадженні курси танців. Секція випувала спортивний часопис, організувала прогулянки з молоддю до Луцька та Тернополя. Метою прогулянок було пізнати місто та його історію, побачити українські музеї, побувати на околицях міст [12, арк. 24–30].

На увагу заслуговує те, що в секції забороняли грати футбол. Мотивувалося це тим: «Цей спорт забирає багато часу і шкідливий для молодих спортсменів, бо вони не розуміють добре, як його вправляти» [12, арк. 25].

Для учнів 7 і 8 класів Тернопільської гімназії утворено в 1911–1912 навчальному році гурток стріляння. Теоретичні навчання відбувалися в гімнастичні залі, а практичні – військовому стрільбищі. 31 травня 1914 р. стрілецька команда гімназії взяла участь у змаганнях у Відні [18, с. 39].

Велика увага в гімназіях приділялася спортивним святкам, змаганням, «фестинам», «краєвим здвигам», «руханковим виступам», як заходам прояву сили та організованості людей, як агітація до вступу молоді в ряди руханкових товариств [14, с. 11]. Наведемо приклад з життя Тербовлянської гімназії. Як зазначається у звіті дирекції гімназії, молодь брала активну участь в змаганнях між школами в Тернополі. «Свято спорту», організоване повітовим комітетом виховання фізичного, було дуже врочистим. Воно відбувалося два дні. Першого дня проходили змагання з ігор командних, п'ятиборства. Після обіду учні брали участь в змаганнях з легкої атлетики (біг 100 м, метання гранати, диску та дротиків, стрибки в довжину та висоту). Другого дня відбулася церемонія відзначення переможців, спільна молитва, парад. Сильніших нагороджували дипломами та призами. Учні школи брали активну участь в цьому святі і показали на ньому добру фізичну підготовленість і повністю задовільні результати [8, арк. 15].

З інших матеріалів змагань першої третини ХХ ст. дізнаємось про шкільні спортивні свята. Ось, наприклад, програма змагань для гімназистів 13–15 років: 1) кидання гранати (права і ліва рука); 2) стрибок у висоту; 3) стрибок в довжину з розбігу; 4) біг 60 м. Хлопці 15–19 років змагались у таких видах: 1) штовхання ядра вагою 5 кг; 2) стрибки у висоту та довжину; 3) біг 100 м, 4) гандбол (2 тайми по 30 хв. з перервою 10 хв.). Дівчата віком 10–14 років приймали участь у таких змаганнях: 1) стрибки у висоту та довжину; 2) біг 60 м. Дівчата віком 15–18 років визначали сильніших у таких видах: 1) баскетбол (2 тайми по 10 хв. з перервою 5 хв.); 2) волейбол; 3) біг 100 м, 4) крикет. Також для гімназистів організувалось військове п'ятиборство. Команди були представлені чотирма учасниками. Змагались у таких видах: 1) біг 100 м, 2) стрибок в довжину; 3) кидок гранати; 4) боротьба багнетами; 5) стріляння. Поширеними були легкоатлетичні змагання, під час яких учні метали диск, спис, стрибали з жердино [13, арк. 14–17].

Гімназисти тернопільської гімназії взимку перед кожною неділею і святом збиралися щоб грати в настільний теніс і кеглі, зачитувати реферати на оздоровчу та спортивну тематику, дискутували та слухали повідомлення про спортивні досягнення в світі і Галичині, про виступи команд гімназії та спортивний рух. Учнівський гурток зі спорту гімназії традиційно брав участь в спортивних заходах товариства «Рідна школа» в масштабах міста і краю. Також гімназисти часто проводили змагання з гімнастики та боксу в добре обладнаному залі «Міщанського братства» [18, с. 111].

Чималий вплив на гімназійну молодь мав величавий окружний збір «Соколів» і «Січей» 26 червня 1910 р. в Тернополі, в якому взяли участь, зокрема відомі ініціатори спорту І. Боберський та К. Трильовський. Під їхнім впливом цього свята деякі гімназисти-українці вступили у члени вказаних молодіжних товариств [18, с. 111].

Фізичне виховання молоді відбувалося на основі принципів гармонійності, різноманітності, природовідповідності, здорового способу життя. Водночас воно реалізовувалося у нерозривному взаємозв'язку з іншими складовими загального виховання: моральною, інтелектуальною, естетичною. Тіловиховання гімназистів розгорталося на тлі спілкування в колективі. Це спілкування було могутнім фактором формування моральних якостей тих, хто займався спортом. Заняття фізичною культурою створювали сприятливі умови для естетичного виховання молоді людини, виховання у неї почуття прекрасного [2, с. 72–73].

Таким чином, з вищесказаного можна зробити певні висновки. В гімназіях на західноукраїнських землях першої третини ХХ ст. фізичне виховання молоді постає як добре організований педагогічний процес. Головною формою тіловиховання гімназистів була руханка. У досліджуваній період не існувало єдиної методики та програми з фізичного виховання для гімназій. Молодь активно займалася спортом у спортивних секція при гімназіях. Для гімназійної молоді часто організовували спортивні свята, які були дуже популярними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боднар Я. Соціально-економічні та ідеологічні передумови фізичного виховання в Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Я. Б. Боднар // Буковинський науковий спортивний вісник. – 2005. – Вип. 2. – С. 94–95.
2. Боднар Я. Принцип гармонійності у фізичному вихованні молоді Галичини в кінці ХІХ – початку ХХ століття / Я. Боднар // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Фізична культура. – 2008. – Вип. 6. – С. 72–73.
3. Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху / О. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 229 с.
4. Винничук О. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури: навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. / О. Винничук. – Тернопіль: Астон, 2005. – 404 с.
5. ДАТО. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 7: Приватна середня школа в Підгайцях. Протокол наукової конференції від 26 травня 1926 р. – Арк. 1–2.
6. ДАТО. – Ф. 399. – Оп. 1. – Спр. 38: Державна гімназія в Бережанах: «Золота книга і хроніка учнів 7 класу» (1926–1933). – Арк. 1–73.
7. ДАТО. – Ф. 458. – Оп. 1. – Спр. 1: Приватна гімназія в Гусятині: Звіт дирекції гімназії за 1912–1913 навчальний рік. – Арк. 1–12.
8. ДАТО. – Ф. 432. – Оп. 1. – Спр. 6: Державна гімназія в Теревовлі: Звіт дирекції і списки учнів за 1936–1937 навчальний рік. – Арк. 1–64.
9. ДАТО. – Ф. 457. – Оп. 1. – Спр. 1: Приватна гімназія в Скалаті: Звіт дирекції і списки учнів за 1913–1914 навчальний рік. – Арк. 1–34.
10. ДАТО. – Ф. 414. – Оп. 1. – Спр. 1: Державна гімназія ім. Словацького в Чорткові: Звіт дирекції і списки учнів за 1927–1928 навчальний рік. – Арк. 1–24.
11. ДАТО. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 97: ІІІ державна гімназія ім. М. Коперника в Тернополі: Річний план занять І–VII класів на 1907–1908 навчальний рік. – Арк. 1–57.
12. ДАТО. – Ф. 351. – Оп. 1. – Спр. 242: Українська Кременецька гімназія: Книжка протоколів спортивно-туристичної секції (6 червня 1932 – 18 січня 1934). – Арк. 1–33.
13. ДАТО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 188: Кременецька державна учительська семінарія: Програма, звіти і протоколи з фізичного виховання семінаристів (1920–1933). – Арк. 1–43.
14. Сокільські Вісти. – 1934. – Ч. 6. – С. 11.
15. Курляк І. Є. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.): монографія / І. Є. Курляк. – Львів. – 1997. – 222 с.
16. Приступа Є. Народна фізична культура українців / Є. Приступа. – Львів: УСА, 1995. – 254 с.
17. Реалізація здорового способу життя – сучасні підходи: монографія / За заг. ред. Ю. Мігасевича, А. Подольські. – Дрогобич. – 2009. – 392 с.
18. Трофим'як Б. Фізичне виховання гімназійної молоді. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998. – Тернопіль – Львів: За ред. С. Яреми, 1998. – 736 с.
19. Цьось А. Народна фізична культура та можливості її використання в сучасних умовах / А. Цьось // Теорія і методика фізичного виховання і спорту, 2002. – №2–3. – С. 149–152.